

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ДИАЛЕКТЛИК ВАРИАНТЛАР
Құрбанбаева Базаргүл Реймбаевна – филология ғилимдерінің кандидаты, доцент
bqurbanbaeva@gmail.com
Әжсинияз атындағы Нәкіс мәмлкетлик педагогикалық институты

ВАРИАНТЫ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ
Құрбанбаева Базаргүл Реймбаевна – кандидат филологических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

VARIANTS OF DIALECTAL WORDS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE
Kurbanbaeva Bazargul Reimbaevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: шева, шевага хос сўзлар, фонетик вариантлар, фонетик-лексик вариантлар.

Резюме. Мақолада шевага хос сўзлар ва вариантлик масаласи ҳақида сўз боради. Шевага хос сўзларнинг фонетик ва фонетик-лексик вариантларининг қўлланилиши шимолий диалект материаллари асосида таҳлил қилинади.

Ключевые слова: диалект, диалектные слова, фонетические варианты, фонетико-лексические варианты.

Резюме. В статье рассматриваются диалектные слова и вопрос вариативности. Использование фонетических и фонетико-лексических вариантов диалектных слов анализируется на основе материалов северных диалектов.

Key words: dialect, dialectal words, phonetic variants, phonetic-lexical variants.

Summary. The article discusses dialectal words and the issue of variation. The use of phonetic and phonetic-lexical variants of dialectal words is analyzed based on the materials of the northern dialect.

Кириснў. Сөз вариантлары уғымлык мәнини теппе-тең мәниде белгилейди. Олар тилдеги бай мәнилик семантикалык кубылыслардың бири сыпатында өнимли қолланылады. Халықтың аўызеки сөйлеў тили оғада бай. Қарақалпақ тилинің диалектлеринде сөз вариантлары жүдә көп ушырасады. Өйткени, зат, нәрсе, уғым, түсиник хәм т.б. атамалар барлық аймақларда бирдей айтылмайды, олар ҳәр аймақта түрлише атамаға ийе. Әсиресе, үй тутыныў буйымларының атамалары барлық аймақларда бирдей қолланылмайды. Олар түрине, қолланылыўына, мәселен, аўқат хәм аўқатлық затлардың ислениў технологиясына хәм т.б. айтыўға қолайлы, ықшам етип айтылады. Сонлықтан да, бир нәрсениң атамасы хәм т.б. бир неше вариантта ушыраса береді. Соның менен бирге тилде сөз вариантлары менен бирге дублетлер де жарыса қолланылады. Тилде синоним сөзлерге қарағанда сөз вариантлары жүдә көп ушырасады. Бул жағдай сөз вариантларын фонетикалық, лексика-семантикалық, морфологиялық, грамматикалық хәм стильлик жақтан анализлеўге мүмкиншилик жаратады.

Әдебиятлар анализ. Қарақалпақ тил билиминде сөз вариантлары арнаўлы түрде илимий көзқарастан изертленбеген. Тек айырым әдебиятларда сөз вариантлары ҳақында айтылған пикирлер бар. И.Сейтназарованың [4] мийнетинде сөзлердің фонетикалық, орфоэпиялық хәм имла вариантлары ҳақында сөз етилип, оларды қарақалпақ тилинің мысаллары тийкарында бираз кеңирек анализлеген. Қарақалпақ тилиндеги диалектлик вариантлар арнаўлы изертленбеди. Ал қазақ тилши илимпазы И.Қ.Уйықбаев [6] қазақ тилинде вариантлылық мәселесин арнаўлы түрде изертлеп, сөз вариантларын фонетикалық, лексика-семантикалық, грамматикалық-стильлик, орфоэпиялық, орфографиялық вариантлар деп бир неше түрлерге бөлип қарастырыў керек екенлиги ҳақындағы пикирлерин усынады. Ол өз мийнетинде сөз вариантларын лексика-семантикалық дублетлер, морфологиялық вариантлар, синтаксислик хәм

стильлик вариантлар, орфоэпиялық хәм орфографиялық вариантлар деп үлкен төрт топарға бөлип қарайды.

Метод, талқылаў хәм нәтийжелер. Қарақалпақ тилинің диалектлеринде синонимлерге қарағанда сөз вариантлары жүдә көп ушырасады. Онда қатар саны еки, үш, төрт, бес, алты, жети, сегіз, тоғыз, он, он бир, он еки хәттеки, он үш қатарлы болып келетуғын диалектлик вариантлар бар. Бул жағдай, әлбетте, тилдің байлығынан дерек береді хәм сөзлик байлықтың толысып, раўажланып барыўына өз гезегинде өзиниң үлкен тәсирин тийгизеди. Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде диалектлик сөзлер фонетикалық хәм лексикалық вариантта өнимли ушырасады. Қарақалпақ тилинің арқа диалект хәм сөйлесимлеринен топланған материаллар тийкарында диалектлик вариантларды төмендегидей түрлерге бөлип қараўға болады. 1) фонетикалық вариантлар; 2) фонетика-лексикалық вариантлар; 3) лексикалық вариантлар; 4) грамматикалық вариантлар.

1) Фонетикалық вариантлар. Сөз қурылысындағы айырым сеслер өзгерип, ал мәниси сақланып қалатуғын бирликлер фонетикалық вариантлар есапланады. Олар өз ишинде комбинаторлық, факультативлик, сөзлердің индивидуаллық варианты сыяқлы түрлерге бөлинеди. Комбинаторлық вариантлар сөздеги сеслердің өзгериўине байланысly, факультативлик вариантлар сөйлеўшиниң өз еркинше айтатуғын ямаса жазатуғын варианты, сөзлердің индивидуаллық варианты болса бул жеке адамның сөйлеў өзгешеликлерине байланысly болады. Қарақалпақ тилинің арқа диалектинде сөзлердің фонетикалық вариантлары жүдә өнимли ушырасады. Олардың тийкарғы сеслик өзгешеликлерине байланысly төмендеги түрлерин атап көрсетиўге болады: 1. Диалектлик сөзлер өз ара бир-бири менен вариант болады: сапалақ – шапалақ; илмешек – илгешек, тийреўиш – түйреўиш хәм т.б.; 2. Диалектлик сөзлер әдебий тилдеги сөзлер менен вариант болады: шийилдик – жигилдик. Дийўананың саўдасы – жигилдик (Қарақ) [1:282].

Қарақалпақ тили арқа диалектіндегі фонетикалық варианттар хәр қыйлы өзгешеліктерге ийе болып келеді хәм түрлі усыллар арқалы пайда болады.

Арқа диалектте сөзлер аўыспалы мәниге өтиў арқалы фонетикалық вариантларды пайда етеди. Мысалы, шапалақ сөзи туўра мәниде урыў дегенди аңлатады: Шыдамы таўсылған Иблис Әйүпке *шапалақ* тартып жибереди. («Қарақалпақ халық рәўиятлары») Олар диалектлик метафоралар түринде келеди: *шапалақ* (Нөкис, Хожели, Қоңырат, Бозатаў); *сапалақ* (Қараөзек, Кегейли) – клапочка, резинкадан исленген, шыбын өлтиретуғын зат. Мысалы: Хаў, мына жайға хәрре кирип кетипти ғо. Телевизордың қасындағы айнаның алдында *сапалақ* бар еди. Соны әкел. Сапалақ – бас жағы резинадан исленген, жиңишке, узынырақ, рейкиден сабы бар, шыбын өлтиретуғын қурал. Көпшилик аймақларда бул сапалақ//шапалақ диалектизмлери шыбын өлтиргиш, шыбын урғыш делинеди. Татар тилинің диалектлеринде: Чапалақ каз. ар. резинка яки каеш кисәген таяқ басына беркетеп исленген шыбын өлтиргиш (мухобойка). *Чапалағым* бар чебен үтерергә, берәу өйдә, берәу тышта. -дөб. Бабай, мин әйтәм, *чапалақ* жасап бир әле, чебеннәр күбәйде. – мам [5:729]. Демек, бул түркий тиллериниң айырым диалектлерине ортақ диалектлик сөз есапланады.

Арқа диалекттеги сөзлердиң бир қанша сеслик өзгерислерге ушыраўы арқалы көплеген фонетикалық варианттар жасалады. Мысалы, әдебий тилдеги илгешек сөзиниң арқа диалектте *илгинишек* – *илгенишек* – *илмешек* – *тереўиш* – *тийреўиш* – *түйреўиш* – *кереўиш* сияқлы фонетикалық вариантлары бар: *Илгешек* (Шымбай, Кегейли)//*илгинишек*//*илгенишек* (Тахтакөпир, Бозатаў, Кегейли, Шымбай, Қанлыкөл, Шоманай, Нөкис р.)//*илмешек* (Қараөзек, Тахтакөпир, Бозатаў, Мойнақ, Шымбай, Қанлыкөл, Шоманай, Хожели, Кегейли)//*тереўиш* (Қараөзек, Бозатаў, Кегейли, Шымбай, Шоманай), *тийреўиш* (Тахтакөпир, Мойнақ, Бозатаў, Шымбай, Кегейли, Шоманай, Хожели, Нөкис р.)-*түйреўиш* (Қанлыкөл)-*кереўиш* (Шоманай)-илгешек. Мысалы: Қашан қарасаң кийимлерине *илмешекке* моншақ өткерип тағып жүретин еди. – Түйме керек пе, *түйреўиш* керек пе?! (Қарақалпақ фольклоры) Соның менен бирге илгешек, илмешек сөзлери балықшылық кәсибинде қолланылатуғын қурал атамасы хәм т.б. мәнилерди билдиреди. Мысалы: Күни менен тирсеги шыйкылдап тыныш таппай жүрген адамға түнде «*илгешек* дүзет, бас жипке арқан ес, себет тоқы», -деп өзи басында отырып ислетип, олардан зәрре қолы босаған гезлеринде:

– Саған қарап отырыўдың қажети жоқ. Ал енди жазғы таярлығыңа кирис, бәри де өзиңнің пайдаң ғой, -деп тағы да екінши жумысқа салады. (А.Бегимов «Балықшының қызы») Сөйтип еки пышақты еки жаққа, биреўин қак ортасына шалқасына қойып, үшеўиниң де сабының ушын тийдирип жақынлатып қойды. Сапларының беллериндеги *илмешектен* шаттың ирилериңе беккем етип байлады. (Ә.Шамуратов «Ески мектепте»)

Қарақалпақ тилинің арқа диалектінде фонетикалық вариантлардағы бундай сеслик өзгешеліктер даўыссыз хәм даўыссыз сеслерде көринеди. Бунда еки түрлі өзгешелік көзге тасланады.

Даўыссыз ы ~ у хәм даўыссыз л ~ р, ым ~ ин сеслери орын алмасады: *сарқым* – *сарқум*; *салқым* – *сарқин*. Мысалы: *Сарқым* (Мойнақ, Қараөзек, Шоманай, Қанлыкөл), *сарқум* (Мойнақ), *салқым*//*сарқин* (Шымбай). Ортада жүрген шомшы темир кесеўдиң ушына бекитилген *сарқумы* менен хәр шомға ара-тура лампамай қуйып турар. (Х.Дәўлетназаров, «Әлўидағ мухаббат, әлўидағ»)

Қарақалпақ әдебиятының белгилі ўәкили М.Нысановтың «Қарақалпақлар» шығармасында бул сөздиң мәниси төмендегише берилген: «Сарқум еки түрлі болады. Бири қалайы темирден исленген, екіншиси суўқабақтың тәбийий түрде түп бети билектиң жуўанлығындай, бас бети чай демлейтуғын шәйнектің қарамындай болып өскен түринен исленеди. Суўқабақ пискеннен кейин үзип алынып, бас бетиниң ярымы кесип тасланады да, иши ойылып, ети қырып алынады. Түби сарқумның тутқасы есабында қалдырылады» [3:250].

Даўыссыз б ~ г, д ~ т, ғ ~ й сеслери орын алмасады: *шөбиртек* – *шөгирдек* – *шөгиртек*; *шығыршық* – *шыйыршық*. *Шөбиртек* (Мойнақ) – *шөгирдек* (Нөкис р.) – *шөгиртек* (Қараөзек, Шымбай, Қанлыкөл, Нөкис р.) – шөптиң майда қалдықлары. Ал арқа диалекттиң Мойнақ сөйлесиминде шөгиртек сөзи балықтың шөбиреси дегенди аңлатады: *шөгиртек* – шөбире. Мысалы: *Шөгиртеклерин* ийтке бер. (Мойнақ) Көп адамлар балық жегенлердиң *шөбиресин* ғайзасақта өлмеспиз деп Махатай дегеннің шоланына барған. (А.Пахратдинов. «Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары») Қарақалпақ тили арқа диалектиниң басқа сөйлесимлеринде шөптиң қалдығы деген мәни билдиретуғын шөгиртек сөзиниң орнына шөбире сөзи қолланылады. Ямаса: *шығыршық* (Қараөзек) – *шыйыршық*.

2) Фонетика-лексикалық варианттар. Тилде вариантлылық кубылысы оның фонетикалық, лексика-семантикалық кубылысларының көп түрлилигин көрсетеди. Олардан фонетика-лексикалық варианттарда бирлик еки түрлі өзгешелік пенен сыпатланады, бириншиден, сөздеги айырым сеслер өзгереді, алмасады ямаса түсип қалады, екіншиден, олар басқа сөз бенен вариантлылықты пайда етеди. Қарақалпақ тили арқа диалектінде бундай фонетика-лексикалық варианттар да өнімлі ушырасады. Мысалы: *илгешек* (*илгинишек*//*илгенишек*//*илмешек*) – *тийреўиш* (*тереўиш*//*түйреўиш* – *кереўиш*); *атаўыз* (Қараөзек, Кегейли, Халқабад, Нөкис р.)//*атаўиш*-*тистеўиш* (Мойнақ, Қанлыкөл)-кант *тислеўиш* (Қанлыкөл, Тахтакөпир, Қараөзек, Нөкис р.), кант *тистеўиш* (Мойнақ, Кегейли)-кант *тислегиш* (Кегейли), кант *тистегиш* (Қараөзек)-*тислеўиш*; *сарқым* (*сарқум*//*салқым*//*сарқин*) – *шөлмөк* – *кружка*; *шөлмек* (*шөлмөк*) – *шыңы*; *ғаўылдыр* (*гәўилдир*) – *паңғалақ*. Мысалы:

– Апа, кружка қайда?

– *Шөлмөк* пе?

– Әне тур, қызым (Нөкис р.)

- Ана *сарқум* менен шелекти далаға алып шығып бет-қолыңызды жуўың. Шелектен бир *сарқум* суў алып симирип ишти.

Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлигинде шөлмек сөзиниң еки түрлі мәниси берилген:

Шөлмек//шөлмөк//шыңы (а.)-1) Шөлмек//шөлмөк-саркум. Шөлмөк қайда? (Қр., Кен.); 2) Шөлмек//шыны [2:343] шийше мәнісінде қолланылады.

Сондай-ақ *ғаўылдыр* (Шымбай)-*гәўилдир*//*паңғалақ* (Қанлыкөл, Қараөзек, Шымбай, Кегейли) – *шаңғалақ* (Қараөзек, Нөкис р.) – пахтаның шаңғалағы. Мысалы: *Паңғалақ* деген сондай үйилип турады. Бала гезимизде *паңғалақтың* арасына кирип жасырынып жататуғын едик (Қараөзек).

Жуўмақ. Жоқарыда көріп өткенimizдей диалектте сөзлер жүдә көп вариантлы болып келеди. Себеби, зат,

нәрсе, бұйым хәм т.б. атамалар аймақларда бир қыйлы аталмайды, олар түрлише аталады. Сонлықтан да, арқа диалектте диалектлик вариантлар синонимлерге қарағанда өнимли қолланылады. Диалектлик сөзлер фонетикалық хәм фонетика-лексикалық вариантларда ушырасады. Диалектлик сөзлердің көп варианттылығы тилдің байлығын көрсетеди хәм олар өз гезегинде әдебий тилдеги хәм аўызеки сөйлеў тилиндеги бирликлердің эквиваленти сыпатында хызмет етеди.

Әдебиятлар

1. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: «Арыс», 2005.
2. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
3. Нызанов М. Қарақалпақлар. Роман-эссе. Биринши китап. – Нөкис: «Билим», 2020.
4. Сейтназарова И.Е. Қарақалпақ тилинде сөз вариантлары. – Нөкис: «Билим», 2004.
5. Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. – Казань: «Китап», 2009.
6. Ұйыкбаев И.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. – Алматы: «Ғылым», 1976.